

JÜRGEN SCHLUMBOHM

Mikrotörténelem – makrotörténelem *

Számos tudományágban már évtizedekkel ezelőtt meghonosodott a mikro- és makró-ágra való felosztás gyakorlata azok sajátos kérdésfelvetéseivel és módszereivel együtt. Nemcsak a biológiában és a fizikában van ez így, hanem a közgazdaságtanban és a szociológiában is. A tudományos gyakorlatban a mindenkor másik területnek a létjogosultságát nagyobbreszt elismerik, az oktatás és kutatás mindennapjaiban azonban a két terület viszonya gyakran inkább kapcsolódás nélküli egymásmellettséget jelent. Az ilyen elhatárolások természetesen sohasem problémamentesek, s a határok nem is statikusak. A gazdaság- és társadalomtudományokban átfogó viták során próbálták tisztázni a mikro- és a makrokutatás szempontjai közötti kapcsolatot. Ezek a viták időről időre nagy hévvel lángolnak fel, az ellentétek egyértelműen kidomborodnak, az egyik fél agresszív módon átnyúl a másik területre, sőt megpróbálja azt maga alá rendelni. A gazdaságtudományokat az 1950-es és 1960-as évekre visszatekintve inkább a békés egymás mellett élés jellemezte, nagyjából a következő mottó szerint: „Minden, ami fontos, az makrogazdasági, minden, ami alapvető, az mikro-gazdasági” (Serge-Christophe Kolm). Azóta azonban intenzíven kutatják a makroökonómia mikroszintű megalapozásának lehetőségeit, valójában a „mikroökonómiai fundamentalizmus” megkérdőjelezi a „makroökonómia autonómiáját”.¹ Majdnem ezzel egy időben a szociológiában a társadalmi makroszint különböző mikromegközelítési megkérdőjeleztek minden önállóságot, és radikálisan megpróbálták a makrojelenségeket mikroszociológiailag rekonstruálni. Míg korábban sokkal inkább az volt a gyakorlat, hogy „a mikro- és makro-konceptiók úgy éltek egymás mellett, mint az ellenséges szomszédok, akik többnyire figyelme sem méltatják egymást, s alkalmanként mindenféle hibát keresnek és találnak a másikban”.²

Ezzel szemben a történettudományban eddig alig beszélhettünk a mikro- és makromegközelítési szempontok egymásmellettségének elfogadásáról. Még kevésbé tisztázódott a kifejezetten erre irányuló viták során a mikro- és makrotörténelem közötti kapcsolat. Noha a mikrotörténészek – mint az új irányzat képviselői – többé-kevésbé világosan megfogalmazták az uralkodó hagyományokkal szembeni elvárásaikat, a makrooldal részéről az egyértelmű válaszok még mindig ritkák.³ Úgy tűnik, a tudomány épületében a mikrotörténelmet még

* A fordítás alapjául szolgáló kiadás: Mikrogeschichte – Makrogeschichte: Zur Eröffnung einer Debatte. In: Mikrogeschichte – Makrogeschichte: Komplementär oder inkommensurabel? Szerk.: Jürgen Schlumbohm. Wallstein Verlag, Göttingen, 1998. (a továbbiakban: Mikrogeschichte – Makrogeschichte) 7-32.

¹ Guesnerie, Roger: Microéconomie et macroéconomie. In: Problèmes et objets de la recherche en sciences sociales. (Kézirat.) Tudományos ülés az Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales szervezésében (Párizs, 1987. június 5-6. és 12-13.). Németül rövid bevezetés található: Fossati, Eraldo: Mikroökonómia és Makroökonómia szócikkében. In: Handwörterbuch der Sozialwissenschaften, 7. Stuttgart etc., 1961. 329-335.; Kromphardt, Jürgen: Wirtschaftswissenschaft II: Methoden und Theorienbildung in der Volkswirtschaftslehre című szócikkében. In: Handwörterbuch der Wirtschaftswissenschaft, 9. Stuttgart etc., 1982. 904-936.

² Knorr-Cetina, Karin D.: The micro-sociological challenge of macro-sociology: towards a reconstruction of social theory and methodology. In: uő. és Aaron V. Cicourel (szerk.). Advances in social theory and methodology: Toward an integration of micro- and macro-sociologies. Boston etc., 1981. 1-47., idézet a 25. oldalról.

³ 1997 júniusában Los Angelesben a Kaliforniai Egyetemen tartottak egy konferenciát *The Challenge of microhistory and its macrohistorical responses* címmel, amelyet Hans Medick szervezett az ottani „Center

nem ismerik el a szomszédos lakás tulajdonosának, hanem éppenséggel úgy tekintenek rá, mint kellemetlen betolakodóra, aki a folyosóról kopogtat a már „régóta honos” történet-tudomány ajtaján. Kétségtől eltekintve ez azzal is magyarázható, hogy a „mikrotörténelem” fiatalabb, mint testvérei a közgazdaságtanban és a szociológiában: kezdeteit nemzetközileg is egyöntetűen az 1970-es évek végére teszik.

Mégis már az 1950-es évektől kezdve beszélnek „mikro-” és „makrotörténelemről”, történelmi „mikro” és „makroelemzésekről” és nemcsak az írók, hanem a szakmabeliek körében is. Már az 1960-as években történt egy kísérlet a két megközelítés közötti kapcsolat elméleti tisztázására, amely még ma is figyelmet érdemel. Amikor Siegfried Kracauer (1889-1966) posztumusz megjelent *Geschichte – Vor den letzten Dingen (Történelem – A végső dolgok előtt)* című művében a „történelmi univerzum szerkezetét” taglalta, „a különböző történelmek” sokaságát, amelyek együtt a „történelmi univerzumot ... alkotják”, „két főcsoportra”, „mikro- és makrotörténelmekre” osztotta – s mindezt azzal a nyomatékos utalással tette, „hogy a két csoport közötti határok egymásba folynak”. Nem tartotta szükségesnek a terminológia indoklását, és nem utalt annak eredetére sem. Feltételezhető, hogy a szóalkotást a mikro- és makroszociológia, illetve a mikro- és makroökonomia analógiájára alkalmazta. Kracauer számára a legfontosabb kérdés az volt, hogy a „mikrotörténelem” és „makrotörténelem” – Kracauer egyes számban is használta ezeket a fogalmakat – kiegészítik-e egymást vagy összemérhetetlenek (*komplementär oder inkommensurabel*). Válaszában sarkítva fogalmazott: azok egyszerre egymást kiegészítők és összemérhetetlenek. „A történelmi valóságban nem lehet mindent mikroszkopikus elemekre bontani. A történelem egésze ugyanis magában foglalja az olyan eseményeket és fejleményeket is, amelyek a mikrodimenzió felül játszódnak le. Ebből következően, a történelmi művek az általánosság magasabb szintjén épp olyan jelentőséket, mint a részlettanulmányok. De nem tökéletesek. ... A makrotörténelem nem lehet ideális értelemben vett történelem, csak akkor, ha a mikrotörténelmet vonja maga után.” Mint ahogy a filmekben a tárgy megfelelő bemutatása csak „olyan állandó mozgás révén valósulhat meg, amely az egészről kiindulva jut el a tetszőleges részletig és azután visszatér az egészhez stb.”, úgy a „történelmesnek is képesnek kell lennie arra, hogy a makro- és mikrodimenziók között szabadon mozogjon”. A történettudományban azonban nem létezik zoom, változtatható fókusz távolságú lencse, mert „a történelmi univerzum” Kracauer szerint „nem-homogén szerkezetű”. Számára a mikro- és makrotörténelmek egyformán voltak legitimek és szükségesek, de az egyik szintről a másikra való átjárás mindenképpen problematikusnak tűnt: „Radikálisan fogalmazva, a két szint közötti érintkezésből adódó problémák elkerülhetetlenek. ... A kétféle vizsgálat létezhet ugyan egymás mellett, de nem teljesen olvad össze.”⁴

Kracauer „kiállása a történelmi vizsgálat és ábrázolás többléptékűsége mellett” nem kerülte el az újabb mikrotörténészek figyelmét. Nem volt ugyan hatással koncepciójuk keletkezésére, de ha már egyszer ráakadtak, akkor szívesen és jóváhagyólag idézték.⁵ Kracauer ér-

for 17th- and 18th-Century Studies” közreműködésével. A történelmi demográfia területén a 12. *Nemzetközi Gazdaságtörténelmi Kongresszuson* (Madrid, 1998. augusztus) Roger Schofield, Tony Wrigley és Jürgen Schlumbohm szervezett egy szekciót *Micro-history and the macro-models of the European demographic system in pre-industrial times* címmel, amelynek előkészítésére többek között Jürgen Schlumbohm hasonló című tanulmánya ösztönözte a szervezőket, amely a *The history of the family. An international quarterly* című folyóiratban jelent meg (1996. 1. sz. 81-95.).

⁴ Kracauer, Siegfried: *Geschichte – Vor den letzten Dingen*. (uó. Schriften 4.) Frankfurt am Main, 1971. (a továbbiakban: Kracauer) 5. fejezet, 103-132., idézve 103., 116., 119., 122. Először *History. The last things before the last* címmel jelent meg. New York, 1969.

⁵ Medick, Hans: *Weben und Überleben in Laichingen 1650-1900. Lokalgeschichte als Allgemeine Geschichte*. Göttingen, 1996. (a továbbiakban: Medick 1996.) 30. skk., idézve 31.; vö. uó.: *Mikro-Historic*. In: Winfried Schulze (szerk.). *Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Historic. Eine Diskussion*. Göttingen, 1994. (a továbbiakban: Medick) 40-53., itt 48. és előtte már Ginzburg, Carlo:

velésének tartalma természetesen döntően függ attól, hogy mit értett „mikro- és makrotörténelem, illetve mikro-és makrotörténelmek” alatt. Bizonyos az, hogy használt néhány olyan metaforát, amelyek az újabb vitában is szerepet játszanak. Így többek között beszélt nagy és kis „léptékről”, „közeli felvételről” és „nagyotatról”, „madártávlatról” és – a ma már nem igazán használt – „repülőátvlatról”. De mégsem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Kracauer a mikro- és makrotörténelmek közötti különbséget elsődlegesen „a térbeni és időbeni kiterjedés nagyságában” látta. A „folytonosságot” Kracauer az „egyszerűség kedvéért” az alább megnevezett két főcsoportra osztotta: az egyik pólust a „rendkívül általános szintézisck ..., azaz a világtörténelmek alkotják”, a másikat pedig „a rendkívül kicsi, atomnyi méretű események vizsgálatai”.

Kracauer a „mikrotörténelem paradigmatis eseteként” elsőnek Erwin Panofsky reneszánszról és reneszánszokról szóló könyvét (1960) nevezte meg, amely szerinte példa „a kis léptékű értelmező történelmek”-re (*interpretative Geschichten kleinen Maßstabs*). Ezt követően „Aby Warburg híres kijelentésére” utalt, mely szerint „a Jóisten a részletekben rejlik”. Kracauer a mikrotörténelem jelentésének további magyarázata során erőteljesen a „részlettanulmányok” (*Detailstudien*) elképzeléséhez közelített, amit az „aprólékos részletekre való törekvés” tényorientált ábrázolásaként értelmezhetünk. A történetírásban ekkor a „mikro-elemzés” fő példájának Lewis Namier (1888-1960) annak idején sokat vitatott műve számított. Namier volt az, aki elvetette az alkotmány- és párttörténet hagyományos kategóriáit és a 18. századi brit politika szerkezetét az Alsóház összetételének és a választási folyamatoknak a részletes vizsgálatából vezette le. Kracauer azt mondta ugyan Namierről, hogy „teljes érdeklődése ... a kisemberek életútjára” irányult, azért Namier kis emberci mégsem molnárok, falusi papok, takácsok, parasztok vagy földnélküli zsellérek voltak, hanem parlamenti képviselők. Ezért nem lehet azon csodálkozni, hogy a mai mikrotörténészek Namiert nem szokták atyamesterüknek tekinteni. Kracauernél a makro- és mikrotörténelmek (makro- és mikrotörténelmeknek) egy leíró és viszonylagos fogalma volt a domináns. Kracauer arra törekedett, hogy ne teljesen elgátlaljon állást, bár a „mikroszkopikus” nézet iránti szimpátiáját nem rejtette teljesen véka alá. Arra a kérdésre, hogy mi az értelme a „legkisebb tények teljes körű összegyűjtésére irányuló” történelmeknek, Kracauer számára az egyetlen határozott választ – ahogy ő nevezte – a „teológiai érv” adta: semminek sem szabad kárba vésznie”.⁶

Mikro-Historic. Zwei oder drei Dinge, die ich von ihr weiß. In: Historische Anthropologie. I. 1993. (a továbbiakban: Ginzburg) 169-192., itt 184. (Olasz változat a következő címmel: Microstoria: due o tre cose che so di lei. In: Quaderni Storici, 86. 1994. 510-539.)

⁶ Kracauer 103. skk., 122 skk., 117., 111., 130. Warburg és Benjamin *Andacht zum Unbedeutenden (Fohász a jelentéktelenhez)* című munkájának Kracauer megfogalmazásaival egybecsengő dimenzióhoz lásd Kany, Roland: Mnemosyne als Programm. Geschichte, Erinnerung und die andacht zum Unbedeutenden im Werk von Usener, Warburg und Benjamin. Tübingen, 1987., különösen a 168. skk., 187. skk., 206. skk. 234. skk., 241. skk. – Namier ugyan alkalmanként a brit House of Commons „mikroszkopikus” beszélt, melyre a brit „politikai nemzet” vizsgálatánál koncentrált, de – amennyire én látom – történetírásához a „mikro” szónak nem a programatis értelmét vette igénybe: Namier, Lewis: The structure of politics at the accession of George III. Előszó az első kiadáshoz 1929-ben, idézet a 2. kiadás alapján. London, 1957., újra nyomtatva 1961-ben. X. oldal. – A mikrotörténelem másik koronatanúja Kracauernél Tolsztoj *Háború és béke* című regénye volt, azzal a tézissel, hogy „a történelmi valóság ... mikroszkopikus események, cselekedetek és interakciók végtelen kontinuum.” (Kracauer 106.) Kracauer itt Isaiah Berlin Tolsztoj-interpretációira hivatkozott. (The hedgehog and the fox, 1953., németül a következő címmel: Der Igel und der Fuchs. In: Isaiah Berlin: Russische Denker. Frankfurt/Main, 1981. 51-123.) A Tolsztojról való utalás az újabb mikrotörténészeknél is tetten érhető: Ginzburg 183., valamint Gribaudi tanulmányában. Lásd Gribaudi, Maurizio: Des micro-mécanismes aux configurations globales: Causalité et temporalité historiques dans les formes d'évolution et de l'administration française aux XIX siècle. In: Mikrogeschichte – Makrogeschichte 83-128.

Mint ismeretes más történészek, de írók is hasonló értelemben használták a „mikrotörténelem” fogalmát, részben már Kracauer megcélzóiban is, részben pedig utána. Fernand Braudelnél a „*micro-histoire*” közvetlen rokonságban állt a „*micro-sociologie*” elnevezéssel. Ebben az esetben az „*histoire événementielle*”-l, az eseménytörténettel azonosították, és a középtávú „konjunktúrák”, valamint a „hosszú időtartam” szerkezetek vizsgálatával összehasonlítva meglehetősen lebecsülték mint amolyan „felületes” vizsgálati módszert.⁷ George R. Stewart amerikai történész 1959-ben az amerikai polgárháborúban vívott gettysburgi csata utolsó szakaszának mikrotörténetét („*microhistory*”) írta meg; a mexikói Luis Gonzáles y Gonzáles 1968-ban tette közzé egy falu négyszáz évét felölelő mikrotörténetét („*microhistoria*”). Raymond Queneau (1965) írónál a „mikrotörténelem” („*Mikrogeschichte*”) a „világtörténelem” („*Weltgeschichte*”) ellenpólusa volt, még szélsőségesebben, mint az „eseménytörténet” („*Ereignisgeschichte*”).⁸ A „mikroelemzés” és „makroelemzés” terminusok is már az 1960-as években fellelhetők a történettudományban, valószínűleg többé-kevésbé tudatosan követve a közgazdaságtan és kémia ez irányú törekvéseit. Így Witold Kula is már 1963-ban különbséget tett a gazdaságtörténeten belül „mikro- és makroelemzés” között. J. H. Hexter pedig 1968-ban a történetírás retorikájára vonatkozóan beszélt „makro- és mikroelemzésről”: mégpedig makroelemzésről akkor, ha az adott történetírói mű egészének vizsgálatáról volt szó, „mikroelemzésről” pedig akkor, ha az érdeklődés egyedül a történelmi retorika egy elszigetelt elemére irányult.⁹ Figyelemreméltó a természettudományok modern irányzataira való hivatkozás Foucault sokat idézett kifejezésében, a „hatalom mikrofizikájában”.¹⁰

Programként értelmezett „mikrotörténelem”-ről csak az 1970-es évek végétől beszélhetünk, mégpedig a *Quaderni Storici* című folyóirat körül tömörülő olasz történészek egy csoportjánál. Ekkor már nem a történetírás egyik variánsának megnevezéséről volt szó – amely mindig is létezett –, hanem a „történetírás egy megcímkézett dobozáról...”, amely arra várt, hogy tartalommal töltsék meg”.¹¹ De ez a „találmány” bizonyos tekintetben fokozatosan jött létre, a program és a szóalkotás az új utakat kereső gyakorlattal együtt fejlődött ki. Carlo Ginzburg *A sajt és a kukacok* (olaszul 1976-ban, németül 1979-ben, magyarul 1991-ben jelent meg) című könyvében még nem találjuk meg ezt a terminust, pedig ezt a könyvet általában példaértékűnek tekintik azon művek között, amelyek megalapozták az új kutatási

⁷ Braudel, Fernand: *Histoire et sociologie*. 1958/60. In: uő.: *Ecrits sur l'histoire*. Paris, 1969. 97-122., idézve 112.; németül: *Geschichte und Soziologie*. In: uő.: *Schriften zur Geschichte*. I. Stuttgart, 1992. 99-121., idézve 113.

⁸ Ginzburg 1993. 169. skk.; Queneau-hoz lásd: Medick 1994. 41.; Medick 1996. 21. Revel, Jacques: *Présentation*. In: uő. (szerk.): *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*. Paris, 1996. (a továbbiakban: Revel 1996/1.) 7-14., itt 11. Ginzburg és Medick itt további bizonyítékokat sorakoztatnak fel, ugyanígy tesz Grendi, Edoardo: *Repenser la micro-histoire?* In: Revel 1996/1. (a továbbiakban: Grendi 1996.) 233-243., itt 234.

⁹ Kula, Witold: *Problemy i metody historii gospodarczej*. Varsó, 1963. 2. kiadás 1983. VI-VIII. fejezetek; olasz nyelven *Problemi e metodi di storia economica*, Milánó, 1972.; Hexter, J. H.: *Historiography: The Rhetoric of History*. In: *International Encyclopedia of the Social Sciences*, 6. 1968. 368-194., itt 381. skk.

¹⁰ Foucault, Michel: *Surveiller et punir. La naissance de la prison*. Paris, 1975. 31. skk., németül: *Überwachen und Strafen. Die Geburt des Gefängnisses*. Frankfurt am Main, 1976. 38. skk. A mikrotörténelem alig hivatkozta erre a terminusra, pedig az teljesen egybecseng felfogásukkal: mivel a hatalmat nem „tulajdon”-nak, hanem „stratégiá”-nak tekinti Foucault, ezért a „mikrofizika tanulmányozása” nem más, mint az állandóan feszültségekkel terhelt és tevékeny kapcsolatok hálózatának feltárása; „modellként a folytonos küzdelmet veszi alapul ... és nem egy terület elcsatolásáról szóló szerződést.” Ezek szerint úgy tűnik, Foucault megfigyelési területe a tulajdonképpeni mikrotörténelemhez képest sokkal inkább a makro-szinten helyezkedik el.

¹¹ Így ír Ginzburg egy visszatekintésben, Ginzburg 1993. 169.

irányzatot. Edoardo Grendi 1977-ben már programként beszélt a „mikroelemzésről”.¹² Carlo Poni 1978-ban a *Quaderni* egyik számát az „Agrárüzem és mikrotörténelem” témának szentelte.¹³ Ginzburg és Poni 1979-ben egy jelentéktelenné tűnő címmel – *Il nome e il come (A név és a hogyan)* – jelentetett meg egy rövid tanulmányt, amelynek csak a vége felé vezettek be a „microstoria” fogalmát, s csak az 1981-ben kiadott, rövidített francia nyelvű változat jelent meg a már célirányos címmel: *La micro-histoire*.¹⁴ Ugyancsak 1981-ben indította útjára Carlo Ginzburg és Giovanni Levi a *Microstorie (Mikrotörténelmek)* című könyvsorozatot.

A „microstoria” határozottan polemikus hangot ütött meg a történettudomány akkoriban még nagy mértékben uralkodó irányzatával szemben. A mikrotörténelem egy sor impulzust gyűjtött össze a tudományág megváltoztatásához.¹⁵ Mikrotörténelmen azt a mozgalmat értették – és értik –, amely az olyan történetírás ellen irányul, amely úgy véli, hogy mindig is ismerte az események nagy folyamatát és a letűnt társadalmak lényegi szerkezetét, és amely mindig a „győztesek” oldalára áll azáltal, hogy magáévá teszi a „nyugati” társadalmak értelmezése szerinti haladás és modernizálás szempontjait. Az új irányzat „etnocentrizmussal” és „teleológiával” vádolta a „hagyományos” történetírást.¹⁶ A mikrotörténelem persze nem ehelyett akar a „kis dolgokra” összpontosítani – ezt elég hamar vissza is utasították mint a másik fél szándékos félreértését, és ezért el is határolták magukat a mikro-makro-terminológia tisztán leíró használatától. Sokkal inkább egy mikroszkopikus megfigyelési módról van szó, a *nagy vizsgálati léptékről*. Kezdetből fogva azt az igényt támasztották a mikrotörténelemmel szemben, hogy a múlt azon lényeges jelenségeit, amelyeket addig figyelmen kívül hagytak, ily módon tegye láthatóvá.

Az, hogy a „mikrotörténelem” nem semleges, hanem inkább *célirányos* fogalom (Tendenzbegriff), abból is kitűnik, hogy érdeklődése nem az „elitekre”, hanem majdnem kivétel nélkül az „alsó rétegekre” irányul.¹⁷ Ez azzal magyarázható – Giovanni Levi értékelése szerint –, hogy az érintett szerzők inkább a politikai baloldal soraiból kerültek ki, és eredetileg kisebb-nagyobb mértékben a marxizmus hatása alatt álltak.¹⁸ Nem kevésbé fontos azonban az sem, hogy a mikrotörténelem arra törekszik, hogy megértse a múlt embercseit mint saját célokkal és stratégiákkal rendelkező, cselekvő egyéneket. A mikrotörténelem itt fordult szembe a „hagyományos” makro-orientált társadalomtörténettel, amely számára az alsó tár-

¹² Grendi, Edoardo: Micro-analisi e storia sociale. In: *Quaderni Storici*, 35. 1977. (a továbbiakban: Grendi 1977.) 506-520.; rövid angol nyelvű összefoglaló uo. 617.

¹³ Poni, Carlo: Azienda agraria e microstoria. In: *Quaderni Storici*, 39. 1978. 801-805.

¹⁴ Ginzburg, Carlo – Poni, Carlo: Il nome e il come. Scambio ineguale e mercato storiografico. In: *Quaderni Storici*, 40. 1979. (a továbbiakban: Ginzburg – Poni 1979.) 181-190.; Ginzburg, Carlo – Poni, Carlo: La micro-histoire. Le débat, 17. 1981. (a továbbiakban: Ginzburg – Poni 1981.) 133-136; rövidített német nyelvű változat Ginzburg, Carlo – Poni, Carlo: Was ist Mikrogeschichte? *Geschichtswerkstatt*, 6. 1985. (a továbbiakban: Ginzburg – Poni 1985.) 48-52.

¹⁵ Az előbbi megjegyzésekben idézett cikkeken kívül megemlítendőek a programszerű vagy mérleget vonó tanulmányok is: Levi, Giovanni: On microhistory. In: Burke, Peter (szerk.). *New perspectives on historical writing*. Oxford, 1991. (a továbbiakban: Levi 1991.) 93-113.; Revel, Jacques: L'histoire au ras du sol. In: Levi, Giovanni: *Le pouvoir au village. Histoire d'un exorciste dans le Piémont du 17e siècle*. Paris, 1989. (a továbbiakban: Revel 1989.) I-XXXIII; Revel, Jacques: Micro-analyse et construction du social. In: uő. (szerk.): *Jeux d'échelles*. 15-36. (Magyarul: Revel, Jacques: A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. *Actas*, 1996. 4. szám, 217-237.); Grendi 1996.; Ginzburg 1993.; Medick 1994.; Ulbricht, Otto: Mikrogeschichte. Versuch einer Vorstellung. In: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 45. 1994. 347-367. – A további bekezdésekben csak idézeteket adunk meg.

¹⁶ Ginzburg 1993. 179.

¹⁷ Ginzburg – Poni 1981. 135.

¹⁸ Levi 1991. 94.

sadalmi rétegek „némák” maradtak, s csak számjegyekkel és névtelenül voltak regisztrálva.¹⁹ Ez a kritika éppúgy érintette az *Annales* köréből kikerülő nagy francia szintéziseket és regionális történeti tanulmányokat, mint az angol-amerikai kvantitatív történetírás, a *New Social History* (új társadalomtörténet) uralkodó irányzatát és a német politikai társadalomtörténetet.²⁰ A mikrotörténészeknek nem állt szándékukban visszatérni a politika- és szellemtörténet korábbi hagyományához és annak előtérbe helyezett tárgyához, a „nagy személyiségekhez”, akiknek cselekvő egyénként való értelmezése nem jelentett semmiféle újítást. Ginzburg és Poni 1979-ben sokkal inkább azt tűzték ki célul, hogy a (makro-) társadalomtörténet „nem-clitista perspektíváit” az életrajzi irányultságú clitkutatás „individualizálásra való törekvéscélvel” kapcsolják össze. Igyekeztek „a tömegek – vagy még inkább a kis emberek – prozopográfiaját” számos csettanulmány alapján elkészíteni.²¹ Kérdéses azonban, hogy a múlt egyszerű emberei iránti érdeklődés, azok név szerinti azonosítására és megnevezésére való törekvés mögött fellelhető-e abból valami, amit Kracauer „teológia érvnek” nevezett: az az aggodalom, „hogy semmi ne vesszen kárba”, igen, az „együttérzés a holtakkal”.²²

A mikrotörténelem középpontjában azonban nem elszigetelt egyének állnak, hanem azok a társadalmi kapcsolatok, amelyekben az egyének „stratégiájukat” követik. A társadalmi csoportok és intézmények az emberek számára nem objektív adottságként jelennek meg – még a távoli falvakban élő parasztok esetében sem –, hanem a „kis emberek” maguk is formáló szerepet játszanak ezekben „a mindennapi élet politikáján – a társadalmi szabályok stratégiai használatán – keresztül” megvalósuló tárgyalásokon és konfliktusokban.²³ Elvileg „minden egyes társadalmi szerkezetben” „számtalan egyéni stratégia interakciójának az eredményét” kell értenünk, s éppen ennek a „szövevényes hálózatnak a rekonstruálása” jelenti a mikroelemzés egyik speciális feladatát.²⁴

A mikrotörténészek nem csak a kutatási perspektívák alkalmazásában különböznek céhtársaitól, hanem gyakran a tekintetben is, ahogy megírják könyveiket, s ahogy ismertetik az eredményeiket. Nem egyszerűen az „elbeszéléshez való visszatérésről” van itt szó, hanem sokkal inkább egy olyan „kísérleti dimenziót” (*experimentelle Dimension*)²⁵ figyelhetünk meg, amely azon a fázisozáson alapszik, hogy az olvasót is bevonják a kutatás folyamatába. Ginzburgnál ez az előjелеk keresésé, a „nyombiztosítást” jelenti,²⁶ míg Giovanni Levi kontextusok sokaságában próbálja megközelíteni a cselekvő egyéneket. S ha ezek itt az ún. posztmodern vezérszavaival csengenek is egybe, mégis éppen az olasz „*microstoria*” képviselői voltak azok, akik újra és újra megpróbálták elhatárolni magukat minden „relativizmustól”.²⁷

¹⁹ Ginzburg, Carlo: Der Käse und die Würmer. Die Welt eines Müllers um 1600. Frankfurt am Main, 1979. (a továbbiakban: Ginzburg 1979.) 15. (Olaszul: Torino, 1976.)

²⁰ Lásd Iggers, Georg: Neue Geschichtswissenschaft. Vom Historismus zur Historischen Sozialwissenschaft. Ein internationaler Vergleich. München, 1978.; Iggers, Georg: Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. Ein kritischer Überblick im internationalen Zusammenhang. Göttingen, 1993. Különlleges helyet foglal el néhány az anglo-marxisták köréből származó történész, különösen E. P. Thompson; lásd a rá vonatkozó pozitív utalásokat Ginzburg – Poni 1981. 135.

²¹ Ginzburg – Poni 1979. 187.: „una prosopografia dal basso”; Ginzburg – Poni 1985. 50.

²² Kracauer 130.

²³ Levi, Giovanni: Das immaterielle Erbe. Eine bäuerliche Welt an der Schwelle zur Moderne. Berlin, 1986. 9. (Olaszul: Torino, 1985.)

²⁴ Így Ginzburg 1993. 191., Levire való hivatkozással; Cerutti, Simona: La ville et les métiers. Naissance d'un langage corporatif: Turin 17e-18e siècle. Paris, 1990.

²⁵ Revel 1989. XV.

²⁶ Ginzburg, Carlo: Spurensicherung. Der Jäger entziffert die Fährte, Sherlock Holmes nimmt die Lupe, Freud liest Morelli – die Wissenschaft auf der Suche nach sich selbst. (Olaszul 1979-ben.) In: uő.: Spurensicherungen. Über verborgene Geschichte, Kunst und soziales Gedächtnis. München, 1988. 78-125.

²⁷ Levi 1991. 95., 102.; Ginzburg 1993. 189. skk. Ehhez a problémához lásd még Lepetit, Bernard: De l'échelle en histoire. In: Jeux d'échelles. Szerk.: Revel. (a továbbiakban: Jeux d'échelles) 71-94., itt 80.

A mikrotörténelem felé való fordulást mind a főszereplők, mind a megfigyelők újra és újra általános politikai és társadalmi korjelenségekkel hozták összefüggésbe, így főleg a haladásba vetett hit elapadásával a fejlődésnek mind a technológiai-modernizáció-elméleti, mind pedig a marxista változatát illetően, valamint a pártok, szakszervezetek, szövetségek formájában intézményesített szolidaritás széthullásával. A tudomány területén olyan értelemben következett be fordulat, hogy a megújulásra ösztönző kérdésvetéseket már nem a (makro)-szociológia, hanem a kulturális- és társadalomantropológia területén keresték. E téren az olyan szerzőket, mint Clifford Geertz és Fredrik Barth²⁸ mindenképpen kiemelt figyelem illeti.

Mivel ezek a tendenciák az 1970-es évek végétől a legtöbb nyugati országban megjelentek, nem csoda, hogy a mikrotörténelem felé fordulás a különböző országokban majdnem egyidejűleg volt érezhető. Mondhatjuk ezt annak ellenére, hogy az új koncepció programmá formálása vitathatatlanul elsőként Olaszországban következett be. Amikor 1975-ben Emmanuel Le Roy Ladurie bemutatta egy középkori falu – Montaillou – részletes elemzését, akkor „mikroszkopikus vizsgálatról”²⁹ beszélt. Jacques Dupâquier arra törekedvén, hogy a demográfiai elemzés elszigetelő jellegét feloldja, 1979-ben hasonló eljárást tervezett mint Ginzburg és Poni éppen egyidejűleg megjelent tanulmányukban: „A családrekonstrukciós módszer – minden nominális forrás felhasználásával – azt jelenthetné a társadalomtörténetnek, mint amit a mikroszkóp jelentett a biológiának”.³⁰ Ezt a fáradságos utat járta már David Sabean is, aki azon munkálkodott, hogy a württembergi falucska, Neckerhausen család és rokoni kapcsolatait rekonstruálja, és – mint ahogy azt most már visszatekintve megállapította – „a mikrotörténelem módszerével dolgozott anélkül, hogy tudta volna, hogy azt így hívják.”³¹

Németországban az új impulzusok először mindenek előtt a „mindennapok története” és a „történeti antropológia” területén, a mikrotörténelem „testvércinél”³² éreztették hatásukat – még ha azzal nem is voltak azonosak. De belső körökben már az 1970-es évek közepétől beszélték „mikro-társadalomtörténetről”, „mikroelemzésről” és „mikroelemzési szempont-ról”. Mindezt különös módon éppen egy kutatási projektnél – a Max-Planck Történeti Kutatóintézet *protoindusztrializációs kutatásánál* – lehet tetten érni, amelyben legelőször is középtávú elméleti modell-megfontolásokkal léptek a nyilvánosság elé. Mindezek már 1974 óta megfogalmazódtak, annak tudatában, hogy a túl általános hipotézisek, melyeket a „formálódó kapitalista társadalmi rend vidéken kialakult iparszerű árutermelésének” jelentőségéről állítottak fel, és a regionálisan, sőt lokálisan körülhatárolt – de egyébként kezdettől fogva tervezett – esettanulmányok között ellentétek feszülnek. A „mikroelemző eljárás” lényegét éppen abban kell látnunk, hogy az személyekre, családokra és háztartásokra vonatkozó legkülönfélébb nominális forrásokat úgy kapcsolja össze egymással,³³ ahogy azt Ginzburg és

²⁸ Ehhez lásd Rosental, Paul-André: Construire le 'macro' par le 'micro': Fredrik Barth et la 'microstoria'. In: Jeux d'échelles. 140-159.

²⁹ Idézi Medick 1996. 24.

³⁰ Idézi Schlumbohm, Jürgen: Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650-1860. Göttingen, 1994. (a továbbiakban: Schlumbohm 1994.) 20.

³¹ Sabean, David W.: Kinship in Neckerhausen, 1700-1870. Cambridge, 1998. XXIV.

³² Medick 1994. 40., a mikro- és a mindennapok történetkapcsolatához.

³³ Az idézetek a Max-Planck Történeti Intézet – kéziratként sokszorosított – éves beszámolóiból származnak, méghozzá Peter Kriedte, Hans Medick és Jürgen Schlumbohm proto-indusztrializációs projektjének a fejezeteiből. Az 1973-74-es beszámolóban (25. o.) – a projekt első rövid leírásában – „a mikrotársadalomtörténet területén megfogalmazott kérdéseknek” különös jelentőséget tulajdonítanak. 1974-75-ös beszámolóban (19. skk.) „a mikroanalitikus társadalom- és gazdaságtörténeti vizsgálat”, a különböző nominális források alapján készített „mikrotörténet” tervét már valamivel közelebbről vázolják, és a „mikroelemző eljárás” lényegét is kifejtik. Az 1976-77-es beszámolóban (19. o.) célként fogalmazzák

Poni vagy Dupáquier 1979-ben javasolta. Az 1980-as évek elején, amikor már rendelkezésre álltak – az egyébként minden várakozáson felül igényes – munkák első eredményei, amelyeket rövid, programszerű jegyzettel ellátva bemutattunk a nyilvánosságnak is. Ebben az esetben „egy mikroelemző eljárást” próbáltunk ki: „Néhány községnél a rendelkezésre álló forrásokat név szerint rögzítettük”, számítógép segítségével „előkészítettük és összekapcsoltuk. Azáltal, hogy végső soron ezen a módon kapjuk meg az adott községek minden személyének háztartásának és paraszti gazdaságának átfogó társadalmi biográfiáját, lehetséges kell hogy legyen, hogy a pusztán összegző, aggregatív szinthez képest (ahol is az összefüggéseket csak korrelációként lehet megállapítani) mélyebb bepillantást nyerjünk a vidéki társadalom működési mechanizmusaiiba, a parasztok vagy éppen a földnélküli zsellérek gazdálkodásának működési törvényeibe.”³⁴ A különböző országokban folytatott viták tapasztalatait levonva itt már korán kialakult a mikrotörténelem saját formája.³⁵

A mikrotörténelemnek sem Olaszországban, sem másutt nem volt és nincs is egységes irányzata. Képviselői a múltra visszatekintve hangsúlyozták, hogy nekik mindez nem „önálló ortodox” iskola létrehozását jelentette, hanem „történetírói gyakorlatot”, „kísérleti munkát”.³⁶ Idővel különböző tollakból tucatnyi többé-kevésbé programszerű dolgozat látott napvilágot, és tekintélyes számú olyan monografikus tanulmány jelent meg, melyeknek írói saját szempontokat alakítottak ki – nem utolsó sorban érvényes ez a kijelentés arra a 22 kötetre is, amelyeket – az időközben megszűnt – *Microstorie (Mikrotörténelmek)* című sorozatban tettek közzé. A különböző mikrotörténelemszettek között intenzív csmecsere folyt ugyan, de valamiféle közös manifesztumot soha nem adtak ki. Ha arra gondolunk, hogy ennek az irányzatnak nem lehet pontosan meghúzni a határait, koncepcióját pedig nem lehet pontosan körvonalazni, akkor az ebből adódó sokszínűség a vitalitás és a produktivitás jelének is felfogható.

A mikrotörténelemszettek már kezdetől fogva igényt tartottak arra, hogy alapvető jelentőségű kérdéseket vessenek fel, és általános jelentőségű tanulmányokat írjanak. Soha nem gondoltak arra, hogy szerény aprómunkával bizonyos mértékig pótolják a nagy, szemléletes részletanyaggal ellátott összefoglalásokon fellelhető hiányosságokat, vagy kisméretű életképeket készítsenek a nagy történelmi festészetől megfáradt közönség szórakoztatására. De az, hogy hogyan verjünk hidat a rendkívüli (*Besondere*) és az általános, a mikro- és a makroszint között, a mai napig nyitott kérdés maradt. Ösztönzőnek bizonyultak az olyan paradox megfogalmazások, mint a „kivételes általános” (*„ungewöhnlich Normal”*) – vagy az „általánosítható kivétel” (*„normale Ausnahme”*)* –, amelyeket Edoardo Grendi a „mikroelemzőről” írt korai dolgozatában alkotott.³⁷ Ginzburg és Poni aztán azért használták ezeket a fogalmakat,

---

meg a „név szerint azonosított családok, illetve háztartások demográfiai, mezőgazdasági és ipari fejlődése közötti összefüggés mikroanalitikus rekonstrukcióját. Az 1979-80-as beszámolóban (21. o.) igazolták a „mikroelemző szempont” helyességét – többek között Dupáquier fent nevezett idézetére való hivatkozással.

³⁴ Schumbohm, Jürgen: Agrarische Besitzklassen und gewerbliche Produktionsverhältnisse: Großbauern, Kleinbesitzer und Landlose als Leinenproduzenten im Umland von Osnabrück und Bielefeld während des frühen 19. Jahrhunderts. In: Mentalitäten und Lebensverhältnisse. Festschrift für Rudolf Vierhaus, Göttingen, 1982. 315-334., itt 315. A német „mikro-analytisches Verfahren” olasz fordításban „metodi della *micro-storia*”: „Proprietà fondiaria e produzione di tele nelle campagne di Osnabrück e Bielefeld all’inizio del XIX secolo”. In: Quaderni Storici, 59. 1985. 373-401., itt 373.

³⁵ Ehhez visszatekintve Medick explicite 1996. 19. skk.; Schlumbohm 1994. 19. skk.; implicit módon Kriedte, Peter: Eine Stadt am scidenen Faden. Haushalt, Hasuindustrie und soziale Bewegung in Krefeld in der Mitte des 19. Jahrhunderts. Göttingen, 1991. 22.

³⁶ Levi 1991. 93.

* A Grendi által használt és alább idézett kifejezés (angolul: *the exceptional normal*) „normális kivételes”-re, illetve „kivételes normális”-ra fordítását a *normális* szavunk eltérő használata és elsődleges jelentésárnyalatai miatt nem alkalmaztuk. Úgy érezzük, hogy a kifejezés találó magyarítása még további közös gondolkodást igényel.

hogyan elhárítsák a mikrotörténelem területén a „statisztikai szignifikancia” és reprezentativitás alkalmazásának követelményét, és ezzel kapcsolatban megfogalmazzák azt a tételt, miszerint az alsóbbrendű osztályok társadalmi realitása területén ... egy rendkívüli ... dokumentum sokkal kifejezőbb lehet, mint ezer sztereotip forrás.³⁸ Ginzburg *A sajt és a kukacok* című könyvében már teljesen ennek megfelelően érvelt: „Egy különleges eset reprezentatívnak bizonyulhat”. Így lett például az inkvizitor előtt a radikális és ugyanakkor materialista világnézetet valló molnárból, Menocchio-ból, a keresztényüldözés évszázadait és az évezredes keresztény uralmat túlélő „parazsi kultúra” tanúja.³⁹ Lehetséges, hogy éppen az egyedi esetből a nagy általánosságba való merész ugrás járult hozzá ahhoz, hogy a könyv és a mikrotörténeti irányzat lenyűgöző hatást váltson ki. Mindez aztán nem nagyon talált követőkre, s ezt a fajta eljárást nem tekintették a mikro-makro-probléma megoldásának. Mint ahogy egyébként elég gyakran ebben a szakmában – amelynek az elméleti szempontok tekintetében sokszor rosszállón tulajdonítanak „bricolage”-ra, eklekticizmusra való különleges hajlamot – az egyes mikrotörténetészek többnyire saját megoldást „barkácsolnak össze”. Egy fajta „aggregációs elmélet” pedig mindeztől még nem létezik. Jacques Revel a különböző megoldási szempontokat nemrég két csoportra osztotta. Eszerint az egyik oldalon állnak mindazok, akik a „lépték variációjának elve” mellett emelnek szót, anélkül hogy alapvető előnyt biztosítanának akár a mikro- vagy a makro-perspektívának – az ő előfutárunknak tekinthetnénk Kraucaert –, a másik oldalon pedig a „fundamentalista” álláspontot találjuk, amely feltétlen előnyben részesíti a mikro-szintet – arra a tézisre támaszkodva, hogy a „társadalmi formák és kapcsolatok termelésében a *mikro* hozza létre a *makro*-t”.⁴⁰ Itt nyilvánvaló az összefüggés a társadalomtudományok azon törekvésével, hogy a makrojelenségeket a mikroszintről kiindulva rekonstruálják.

De hogyan reagáltak a „makrotörténetészek” az új szempontokra? A legtöbben, úgymond, egyáltalán nem reagáltak. Nem fogadták el ugyanis azt, hogy a mikrotörténelem megkérdőjelezi „az általános történelmi diskurzus egycduralmát”, hogy területük annak minden sokszínűségével „most csupán makrotörténelem” kell hogy legyen.⁴¹ Akik ezzel kapcsolatban nyíltan állást foglaltak, többnyire a mikro- és makrotörténelem kombinációja mellett szóáltak fel – eközben persze nem mindig vették figyelembe a mikrotörténelem központi impulzusait.⁴² Csak remélni lehet, hogy az olyan félreértések nem ismétlődnek meg, amelyek az egyik oldalon a „történelmi társadalomtudomány”, a másik oldalon a „mindennapok története”, illetve „történelmi antropológia” között az 1980-as években az ezzel a témával foglalkozó indulatos „civakodó németeket” („querelles allemandes”) jellemezték.⁴³

³⁷ Grendi 1997. 512.: „eccezionalmente normale”.

³⁸ Ginzburg – Poni 1985. 51.

³⁹ Ginzburg 1979. 16.

⁴⁰ Revel 1996. 13.

⁴¹ Meier, Christian: Notizen zum Verhältnis von Makro- und Mikrogeschichte. In: Acham, Karl – Schulze, Winfried (szerk.): Teil und Ganzes. Zum Verhältnis von Einzel- und Gesamtanalyse. München, 1990. 111-140., itt 111.

⁴² Így Meier uo., aki ugyan igyekezett a mikrotörténelem által kiváltott „teljes kihívást” elfogadni (124. skk.), de a mikrotörténelmet aztán elhamarkodottan a *mindennapok* történetével azonosítja, és mint a magán- és nem politikai szférára irányulót félrcérti. Charles, Christophe: Micro-histoire et macro-histoire sociale: Quelques réflexions sur les effets des changements de méthode depuis quinze ans an histoire sociale. In: Charles, Christophe: Histoire sociale – histoire globale? Paris, 1993. 45-57.; Charles is hajlott arra, hogy a mikrotörténelmet a politikamentes „mindennapi élet” értelmében vett „mikrojelenségekhez” rendelje. Vö. Schulze, Winfried: Mikrohistorie versus Makrohistorie? Anmerkungen zu einem aktuellen Thema. In: Meier, Christian – Rösen, Jörn (szerk.): Historische Methode. München, 1988. 319-341.

⁴³ Bevezetesként lásd: Brüggemeier, Franz Josef – Kocka, Jürgen (Hg.): „Geschichte von unten – Geschichte von innen.” Kontroversen um die Alltagsgeschichte. Hagen, 1985.; Kocka, Jürgen: Sozialgeschichte. Begriff, Entwicklung, Probleme, 2. kiadás, Göttingen, 1986. 162. skk.; Lüdtke, Alf

A „mikro” és „makro” közti párbeszéd persze nem lesz könnyű – ezt engedi sejtetni a felvilágosult író is, aki egyik elbeszélésének azt a szép címet adta, hogy *Mikromegas*. E történet főhőse a Szíriusz bolygó egyik lakója, akinek testhossza – mint ott általában – nyolc mérföldet tett ki. Ez a bizonyos *Mikromegas* egy napon egy mindössze 8000 ölnyi nagyságú szaturnuszlakó társaságában felkerekedett, hogy elutazzon a távoli Földre. Megérkezésük után óriási nagyságú szemükkel és kezükkel semmilyen élőlényt nem tudtak érzékelni. A szaturnuszlakó így rögtön bizonyítottanak vette, hogy a nyilvánvalóan káosz uralta parányi bolygón nem lehet élet, legalábbis értelmes élet nem. Végül aztán „egy kicsi, 600 láb átmérőjű nagyítóüveg” segítségével mégiscsak felfedeztek „valami elenyésző nagyságú dolgokat”: mégpedig egy bálnát, aztán egy hajót – és embereket is. Elbeszélőnk „pártatlanul” számol be arról, hogyan ment végbe a különböző méretek találkozása, s tette mindezt „anélkül, hogy ... valamit is hozzáfűzött volna ahhoz, ami (ahogy azt hangsúlyozta) egy történetésznek biztos nem könnyű feladat.” A szíriuszlakó kiváló megfigyelőnek és alapos kutatónak bizonyult: egy nagy tölcseres szócsó (megafon) segítségével „teljesen tisztán hallhatta a rovarok zümmögését onnan lentről... Néhány óra elteltével sikerült neki különbséget tenni az egyes szavak között, és végezetül a francia nyelvet is megértette.” Úgy tűnt, hogy a párbeszédnek így már semmi sem állt útjában, annál is inkább, mert Mikromegas azon nyomban készségecsen elismerte: „Jobban belátja, mint valaha, hogy soha nem szabad semmit a lát-szólagos nagysága szerint megítélni.” A beszélgetés sokat ígérően vette kezdetét, de aztán mégis hirtelen abbamaradt, amikor az egyik parányi kis lény kifejtette nézetét az óriási méretű csillaglakóknak, miszerint őket világaikkal, napjaikkal, csillagaikkal együtt „csakis és egyedül az embereknek teremtették”. Ez a földlakó egyébként azzal tűnt ki a többi közül, hogy doktorkalap ékesítette a fejét. A két kutatóúton levő földönkívüli pedig „csalódottan” tért vissza saját bolygójára, „mert a végtelenül kicsi lények majdhogynem végtelenül gőgösek voltak.”⁴⁴

Fordította: Gyáfrás Edit

Lektorálta: Máthé Tünde és Pozsgai Péter

(szerk.): Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen. Frankfurt am Main, 1989.

⁴⁴ Voltaire: Mikromegas. Eine naturphilosophische Geschichte. In: Voltaire: Romane und Erzählungen. München, 1969. 125-146., itt 135., 139., 141., 146.